

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПРАЦЯХ Л.М. ГУМІЛЬОВА –
ВИЗНАЧНОГО ЄВРАЗІЙЦЯ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ**

ХХ століття стало періодом глобальних суспільних перетворень, які спричинили значний вплив на процес розвитку східнослов'янської цивілізації. Передусім були порушені й зруйновані існуючі й усталені до цього часу стереотипи міжнаціональних відносин. Йдеться передусім про зміни, які безпосередньо позначилися на міжнародному статусі України і сьогодні визначають її місце у світовому співтоваристві. З. Бжезінський – видатний американський політолог і державний діяч свого часу, так охарактеризував появу України на геополітичному просторі: “...Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення. Спочатку цього належним чином не оцінювали, особливо на Заході і конкретно у Сполучених Штатах. Навіть зараз, на мою думку, в міжнародній спільноті немає достатнього розуміння саме міжнародного значення України... незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу” [1, с. 70]. Це свідчить про те, що майбутнє східнослов'янської цивілізації на початку ХХІ століття багато в чому залежить від здійснених як в Україні, так і в пострадянських державах реформ, а особливо – від здатності й рішучості політичного керівництва кожної з них поєднати політичні та економічні інновації із базовими цінностями традиційних культур. У цьому контексті виключне місце займають взаємовідносини України і Російської Федерації. Практика існування незалежної Української держави засвідчує, що на її відносини із Російською Федерацією (РФ) постійно впливають традиційні цінності великодержавного спрямування російської політичної культури. За даних обставин у політиці Російської політичної еліти все помітнішими виступають концептуальні засади розбудови Російської державності на базі концепції євразійства, оскільки вона вважає, що саме ідея євразійства має стати новим орієнтиром розвитку взаємовідносин Росії як із пострадянськими державами, так і світовою спільнотою [12]. Тому все частіше з вуст російських політиків і науковців проголошується думка про те, що доля народів, які входили до складу Радянського Союзу необхідно виробляти єдиний, узгоджений погляд на їх історичне минуле [4].

Стан опрацювання проблеми. В умовах існування радянського тоталітарного режиму теоретична спадщина Л.М. Гумільова була заборонена й замовчувалася. Публікувалися лише ті його наукові пра-

ці, які пройшли фільтр радянської цензури та критики. Лише після розпаду Радянського Союзу з'явилася можливість ознайомитися з поглядами російського вченого, його тлумаченням у ряді своїх робіт подій, пов'язаних з українським питанням у політиці Росії. Можна стверджувати й те, що ці погляди Л. Гумільова опиралися на його теорії пасіонарності та етногенезу в контексті розвитку концепції євразійства.

З огляду на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив перед собою мету: 1) виявити праці Л.М. Гумільова, присвячені українському питанню; 2) проаналізувати основні складові українського питання через призму євразійської концепції; 3) показати погляди Л. Гумільова на місце українського питання в майбутній перспективі розвитку євразійських держав. Для реалізації цієї мети автором були використані праці Л. Гумільова, наукові публікації як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

На порозі XXI ст. геополітична ситуація у світі зазнала стратегічних змін. Основні критерії геополітичного становища України зумовлені її розташуванням між кількома полюсами тяжіння, що характеризуються різним ступенем політичної, економічної й військової могутності. Міжнародний статус держав світу, їх імідж у світовій політиці все більше визначається за рівнем економічного й інформаційно-технологічного розвитку, а також доступом до сировинних й енергетичних ресурсів. Концептуальні можливості встановлення міжнародних відносин неконфронтаційного типу на євразійському просторі позначилися руйнацією комуністичної системи і проголошенням демократичного устрою як стратегічної мети суспільного розвитку абсолютною більшістю держав континенту. Але на цьому шляху існують як об'єктивні, так і суб'єктивні перешкоди. Насамперед, йдеться про прагнення Росії відновити й зберегти статус великої держави, якою у свій час були Російська імперія та Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – з відповідним ступенем політичного, економічного, військового впливу, ознаками цивілізаційної відокремленості та самодостатності.

Тут не можна не звернути уваги на те, що в сьогоденній Росії всіляко пропуюються та підтримуються концептуальні засади проголошені у працях відомих євразійців: М. Трубецького, П. Савицького, Г. Вернадського. Варто звернути увагу на один із головних постулатів, проголошений ще П. Савицьким: “Євразія як географічний світ ніби “створена” для утворення Єдиної держави” [14]. Згодом його розвинув Г. Вернадський: “Великим місце-розвитком є вся Євразія як цілий географічний світ” [3, с. 27]. Але особлива увага звертається на праці

продовжувача даного історіософського напрямку – Л. Гумільова. Слід вказати, а це є очевидним зважаючи на праці євразійських авторів, що вони розглядали Україну лише як частину євразійського простору, розвиваючи ідею входження українських земель до російської держави.

Зокрема, Г. Вернадським, було розроблено схему періодичності і ритмічності державотворчих процесів Євразії, згідно з якою народи мали пройти спочатку фази об'єднання в складі єдиної держави, потім розпаду на систему держав, з наступним новим злиттям:

I фаза: а) єдина державність (скіфська держава);

б) система держав (сармати, готи);

II фаза: а) єдина державність (Гунська імперія);

б) система держав (авари, хазари, камські болгари, Русь, печеніги, половці);

III фаза: а) єдина державність (Монгольська імперія);

б) система держав – перший ступінь розпаду Монгольської держави (Золота Орда, Джагатай, Персія, Китай);

в) система держав – другий ступінь розпаду Монгольської держави (Литва, Русь, Казань, киргизи, узбеки, ойрати-монголи);

IV фаза: а) єдина державність (Російська імперія – СРСР...?) [3, с. 34].

У працях вчених-євразійців постійно підкреслювалося, що у Східній Європі народи, які належали до різних цивілізацій завжди взаємодіяли між собою. Згідно з цим стверджувалося, що навряд чи кожному з них одноосібно можна “приписати” приналежність до чітко окресленої цивілізації. Зверталася увага, що як незалежні державні утворення Росія та Україна в основі своїй теж ніколи не були моноетнічними, а завжди на всіх етапах свого розвитку відзначалися поліетнічністю. До того ж, пріоритетні напрями соціокультурного розвитку окремих складових східноєвропейського світу неодноразово змінювалися на різних етапах історії. Разом з тим, концепція євразійства просякнута антизахідними настроями й відкиданням ідеї європоцентризму для східнослов'янських народів. Заперечення прозахідної орієнтації слов'янських народів, які входять до євразійського простору є вихідним пунктом концепції євразійства.

Досліджуючи історію кочівників Середньої і Центральної Азії за період з III ст. до н. е. до XV ст. н. е. своє бачення історії Євразії подає Л. Гумільов. Він це робить з точки зору історичної географії – щодо змін клімату і ландшафту регіону, а також теорії етногенезу. Будучи автором наукових праць з проблем палеоетнографії Середньої Азії,

історії народів Тибету і Паміру в I тисячолітті н. е. він з нових позицій переосмислює спадщину євразійства і розглядає її, перш за все, як історію етносів у поєднанні з принципами компліментарності й пасіонарності.

Він звертає увагу на те, що людська цивілізація з моменту свого зародження була тісно пов'язана із оточуючою природою й черпала з неї засоби для існування. Пристосовуючись до ландшафтних умов: тро-пічного лісу, сухого степу, тундри і т. д., людство виробляло систему навичок і звичаїв, які спричинили його розподіл на різні колективи, які згодом дістали назву "етнос". Учений вказує, що етнічне розмежування людства продовжується й саме воно стало формою існування виду *Homo sapiens*. Воно називається етногенезом людської цивілізації й стало феноменом, межуючи між суспільною й іншою природною формою руху матерії.

У своїх працях Л. Гумільов констатує, що з точки зору історичної географії, етносами є колективи людей, що протиставляють себе всім іншим, зокрема, китайці і варвари, араби-мусульмани часів перших халіфів і "невірні" тощо. Зароджуючись в умовах певного ландшафту, етноси іноді розповсюджуються по всій території землі, але це пов'язано лише з їх історичною долею, яка визначається як ритмами етногенезу, так і в меншій мірі глобальним суспільним розвитком людства. Таким чином, констатує вчений, дослідження проблеми етногенезу можливе лише на рубежі природничих і гуманітарних наук [9]. Згідно з твердженням Л. Гумільова, безпосередньо на людський організм, як і на будь-який людський колектив здійснює вплив не просто Земля, а тільки певний ландшафт. Етнос постійно пристосовується до певного ландшафту в момент його формування. Пристосувавшись до ландшафту в умовах переселення і розселення, він шукає собі ту ландшафтну територію, яка відповідає його звичкам та потребам. Витворений етносом ландшафт впливає на нього, так само як і природний.

Величезні масиви суші, що включають Азію, Європу й Африку, по суті, діляться на ряд субконтинентів (місцерозвитків), в яких проживають ті чи інші суперетноси у відведений їм часовий термін. З точки зору поглядів Л. Гумільова, ці суперетноси з часом міняють форми, однак основні принципи на яких будуються їхні зв'язки з ландшафтом залишаються. Етногенез – процес активної адаптації людських цивілізаційних колективів у середовище – етнічне і природне. Одночасно ландшафтне середовище змушує людей набувати комплексів адаптивних навичок, які розглядаються як етнічні стереотипи поведінки [8].

Вторгнення представників західного суперетносу (німців, поляків та інших) на російські та українські землі були епізодичними і не мали успіху. Опираючись на це, Л. Гумільов розглядає Євразію не тільки як географічне, але й, перш за все, як етнічне єдине ціле. Разом з тим, він стверджує, що це не означає, що в самій Євразії не відбуваються внутрішні зміни, тобто процеси розвитку етногенезу. Їх достатньо легко можна помітити розглядаючи етапи етнічної історії: по-перше – під час пасіонарного підйому й утворення нового етносу йдуть процеси інтеграції й експансії нової системи в межах Євразії; по-друге – і навпаки, при зниженні рівня пасіонарності (енергії живої речовини біосфери) великі держави розпадаються, а на їх місці утворюються невеликі орди і князівства, що виконують функції держав. Оскільки фази етногенезу – підйоми, надломи, інерції так чи інакше фіксують й визначають рівень пасіонарної напруги, то на думку вченого потрібно час від часу вести мову стосовно конкретної культурної ситуації або явища, але лише з точки зору пасіонарності.

Досліджуючи наукову спадщину Л. Гумільова можна стверджувати, що найбільшу увагу українському питанню він приділяє при розгляді періоду 2-ої половини XVII ст. – “національно-визвольній війні українського народу”, хоча не обминає увагою вчений і більш ранні часи [6, с. 240]. У своїй праці “От Руси к России”, яка рекомендована Міністерством освіти РФ як навчальний посібник і матиме, відповідно, безпосередній вплив на формування свідомості молодого покоління росіян, українське питання висвітлюється, з нашої точки зору, нерідко суб’єктивно. Тому виникає потреба поглибленого аналізу окремих історичних аспектів українського питання у його працях.

Л. Гумільов, на нашу думку, досліджуючи українське питання зосереджує свою увагу на подіях з історії української державності на різних етапах її розвитку. Зокрема, звертаючись до постаті київського князя Святослава і пояснюючи причини його смерті, вчений констатує: “Хто дійсно був зацікавлений в загибелі князя і його війська, так це київські християни, на чолі яких стояв старший син Святослава – Ярополк. Адже він знав, що відбувається на Березані, і він міг змовитися з печенігами. Пригадаємо, ще в 969 році воєвода Претич братався з печенізьким ханом. Отже, можна вважати, що провина за смерть Святослава і загибель його дружини лежить не на християнах Константинополя, а на християнах Києва” [6, с. 51]. Оскільки “підозріло те, що Святослав загинув так безглуздо і легковажно, навряд чи загибель князя-язичника не зіграла на руку київським християнам”. “Кому ви-гідна загибель Святослава, той і винен” – стверджує Л. Гумільов. Подібна констатація факту загибелі князя Святослава виглядає достатньо

однобічно трактованою. Вітчизняні дослідники з історії Київської Русі дещо по-іншому описують цей трагічний випадок. Так, у працях О. Субтельного, М. Грушевського з цього приводу зазначається, що найбільш зацікавленими, на той час, у смерті київського князя Святослава були візантійці, які були вкрай занепокоєні агресивною політикою Русича. Власне вони повідомили печенігів про шлях Святослава та чисельність його дружини, що і призвело в подальшому до його загибелі біля Дніпрових порогів у нерівній сутичці з печенігами [17], [5].

Одночасно у своїх працях Л. Гумільов стверджує, що кріпацтва у Польщі не існувало, проте, на його думку, це мало набагато негативніші наслідки для селян, ніж кріпосне право на Русі [6, с. 259]. Цим самим він заперечує національно-визвольний характер подій 1648-1676 рр. [16]. Спростовуючи цю тезу, сучасні дослідники стверджують, що подіям визвольної війни українського народу вже тоді були притаманні виразні елементи буржуазної революції: ліквідація земельної власності польських і ополячених українських феодалів, зміна станового устрою суспільства, завоювання селянами особистої свободи, встановлення дрібної земельної власності селян, козаків і міщан, масове використання вільнонайманої робочої сили тощо [2, с. 192].

Не можна залишити без уваги і погляди вченого на Запорізьку Січ. Щоправда для нього вона лишень притулок для пасіонаріїв, де у мирний час панувала анархія, а у військовий – жорстка дисципліна [6, с. 254]. Та й самі козаки, на думку Л. Гумільова, були відсталими й неосвіченими, хоча й сформували новий етнос – запорізьке козацтво [10]. Подібна теза безумовно суперечить реальним фактам, а саме: 1) демократичним традиціям устрою козацького життя і побуту; 2) високим загальним рівнем освіченості на Україні в XVI-XVII ст. Одночасно Л. Гумільов звертає увагу на “зрадницькі, антиросійські дії” гетьмана Ю. Виговського [6, с. 265]. В цілому позиція Л. Гумільова зводиться до того, що в умовах тогочасної Польщі козаки не могли підвищувати свій соціальний статус: “Стати полковником – дуже важко, осавулом – більш менш, а звичайна межа – сотник” [6, с. 271]. На противагу цьому, коли українці підкорилися Москві в XVII столітті на Переяславській Раді, вказує Л. Гумільов, вони отримали як єдиновірці всі права. В Російській державі вони стали генералами, канцлерами: наприклад, Безбородько, володів французькою і латинською, але погано – російською. Українці і росіяни були зрівняні в усіх правах. А тому, на думку вченого, українці цілком об’єктивно віддали перевагу цим отриманим привілеям перед мізерними подачками, які надавала їм шляхетська Польща.

Разом з тим, вчений звертає увагу на те, що козаків, як і все українське населення у Польщі зневажали. Не залишено поза увагою Л. Гумільова і сам факт входження України до складу Росії. У своїх працях він зазначає: “Першочергове значення в об’єднанні України і Росії мала суперетнічна приналежність Росії і України, масова підтримка своїх, які були єдиновірцями... Вибір здійснений на основі природного світосприйняття народу виявився вірним”, зауважуючи при цьому про “відсутність дискримінації українського народу” і стверджуючи, що “з приходом на історичну сцену імперської політики українці також не програли” [6, с. 267].

Щоправда вчений визнає, що входження України до складу Росії відбувалося не тільки на ґрунті позитивної компліментарності. Так, описуючи Переяславську раду, він звертає увагу на інцидент із відмовою присягати від імені царя і зазначає, що в козаків не було іншого виходу: вони були змушені присягти. Цей епізод зберігся в звіті В. Батуріна, московського посла в Переяславі. Відмова російського посла присягнути від імені царя, оскільки цар лише особисто міг надати привілеї, дещо прояснює відмінність поглядів обох сторін на угоду про воз’єднання. Козаки розглядали Переяславську угоду як своєрідну військову конвенцію, яка, непрямо передбачаючи підпорядкування, зберігала самостійність Гетьманщини й могла бути будь-коли розірвана. Для Москви ж Переяславська акція означала перший крок до інкорпорації України.

В угодах 1654 р. цар іменував себе вже “самодержавцем всієї Великої і Малої Росії” і називав “Малоросію” своєю вотчиною, а її мешканців – своїми підданими [11, с. 53]. Л. Гумільов же, у своїй праці не звертає уваги на очевидні факти, які стали наслідком укладання цих угод: 1) на загострення відносин України і Росії, в результаті політичного зближення російського уряду в кінці 1655 р. з Польщею; 2) на оголошення війни Швеції у травні 1656 р., яка викликала справжнє незадоволення козацької старшини [2, с. 227]. Щоправда, Переяславська угода, укладена в 1654 році, й по сьогоднішній день інтерпретується в історичних дослідженнях контроверсійно. Чимало українських істориків убачають в акті 1654 р. альянс двох незалежних партнерів, який підкріпив щонайменше обмежений у часі московський протекторат, але в жодному разі – не приєднання до Російської держави. Радянська історіографія, навпаки, “воз’єднання України з Росією” підносила до рівня аксіоми звільнення відірваних від росіян після розпаду Київської держави східнослов’янських братів з-під польського гніту. Зовсім не випадковим є той факт, що в Радянському союзі так багато уваги приділялося приєднанню України, адже українці

незаперечно були найбільшим неросійським народом поліетнічної Російської імперії [11, с. 51].

Загалом, висвітлюючи проблеми історії державності Київської Русі Л. Гумільов стверджує, що оскільки вона розвалилася, то тим самим показала свою нежиттєздатність й слабкість протистояти вимогам часу. З іншої сторони, згідно з твердженням Л. Гумільова, Московська Русь, яка вистояла і перемогла, у повній мірі показала підвищену здатність до виживання у найбільш несприятливих та складних умовах. Якщо у першому випадку життєздатності Київській Русі бракувало, то в іншому про її нестачу неможна вести і мови. Звідси вчений робить припущення й констатує, що перший етнос зійшов у історичне небуття, а інший, Московська Русь, народилася і заявила про себе. У відповідності з цим Л. Гумільов відносить Київську Русь не до молодого етнічного утворення, яке складається тільки з декількох східно-слов'янських племен, а до дуже пізньої фази етнічного розвитку, який він однозначно називає: “славяне-древня Русь”. Щоправда, свого часу провідний етнолог України І.М. Варзар розглядаючи проблему “етногеополітичного буття етносів” зазначав, що народ-етнос не може довго перебувати в гетерогенному, однорідному стані, оскільки до взаємодії з іншими народами, люди покликані економічним та торгівельним співробітництвом, геотериторіальним сусідством, необхідністю спільного природокористування, війнами, агресіями, постконфліктними контрибуціями, революціями, державотворчими процесами. Тому не має підстав говорити про “чисті” чи “обминуті історією” народи, – за загальним правилом усі народи етнозмішані [13].

Завдяки концепції євразійства і тій солідній історичній підготовці, якою володіли євразійські теоретики, Л. Гумільов вважав, що сьогодні можна об'єднати такі науки, як історія, географія і природознавство, вбачаючи в цьому головне наукове досягнення, а, відповідно, і головну наукову перспективу євразійства [7]. Безумовною перевагою євразійського підходу є те, що він намагається враховувати відомі фактори сучасного розвитку Росії й України та спирається на багатовікову історичну традицію. Небезпека ж полягає в тому, що деякі політики й аналітики прагнуть будь-що виокремити суто російські (“руські”) складові долі Росії-СРСР, підкреслено ототожнюючи східнослов'янську цивілізацію з Російською державою як такою. Усе це надає євразійській позиції не лише антизахідного, але й антиукраїнського спрямування.

Мрія про глобальну єдність не нова, оскільки вже є приклади Хаммурапі, Олександра, Юстиніана, Чингізхана, Наполеона – які вважали і проголошували себе носіями цивілізації, а інших прирівнювали до від-

сталих дикунів й варварів. Також вони подавали себе як всесвітні сакральні цивілізації, які мають владу над усім відомим світом [15].

Росія звикла усвідомлювати себе політичним ядром локальної цивілізації, тому їй надто важко змиритися із втратою могутньої геостратегічної позиції. Стати новим глобальним центром сили вона відкрито не прагне та й поки не готова, але й від свого месіанського призначення остаточно не відмовляється. Тож не дивно, що Росія, за традицією, інерційно негативно розглядає питання самостійності України як втілення відцентрованої сили та загрозу власній державності. Зокрема, відповідаючи на запитання аудиторії в Києво-Могилянській академії, американський політолог З. Бжезінський зауважив, що: “навіть зараз...у міжнародній спільноті немає достатнього розуміння саме міжнародного значення України. Спроби набути такого значення через Росію, або пропагуючи союз із Росією, або спираючись на стару тезу про те, що “без України Росія не стане імперією” – не сприяють повазі до країни як самостійного гравця на міжнародній арені” [1, с. 13].

Відносно ситуації в сьогднішній Росії, то доволі часто йде мова про те, що її розвиток відбувається “на руїнах” радянської імперії. Щоправда, російський дослідник А. Міллер у своїх працях це висловлювання певним чином спростовує, говорячи про існування декількох “словів руїн” як в інституційній сфері, так і в області групових ідентичностей. Поверх цих руїн російської імперії, згідно з А. Міллером, йде шар руїн “імперії позитивної дії” в основу яких покладено концепцію євразійства та переосмислену “політику позитивної дії”, а саме: 1) різні форми національно-територіальних утворень; 2) масові уявлення про “національну власність” на територію; 3) образи минулого та національні історичні догми. Щоправда, розуміння суті та складності успадкованих від попередніх імперій конструкцій буде вкрай важливою при розробці стратегій для ситуації, в якій опинилася Росія [12].

Зважаючи на вищесказане можна стверджувати, що наприкінці ХХ століття російським вченим Л.М. Гумільовим було розроблено теорію пасіонарності й етногенезу та через них зроблено переосмислення і перегляд ряду історичних, географічних, політичних подій присвячених українському питанню. Після краху радянської тоталітарної системи світ побачив чималу кількість його праць, в яких помітне місце займає висвітлення розробленої ним концепції євразійства, аналіз її позитивних та негативних сторін. Щоправда, в одному з останніх своїх інтерв'ю, Л. Гумільов з усією переконливістю стверджує, що коли Росію буде врятовано, то тільки як євразійську державу і тільки через євразійство [7].

Виходячи із реалій сучасності, на нашу думку, навряд чи комусь вдасться у найближчому майбутньому привести сучасні відносини України та Росії до “спільного знаменника” і врахувати при цьому національні інтереси обох суверенних держав, оскільки складаються вони у межах єдиної цивілізаційної системи, проте на засадах різних ціннісно-смыслових наставлянь.

Література

1. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті. – К.: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. – 104 с.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
3. Вернадський Г.В. Начертания русской истории. – М.: Абрис-пресс, 2004. – 368 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 7.
5. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах 12 книгах. Том I-й. До початку XI віка. – К.: Наукова Думка, 1991. – С. 476.
6. Гумилев Л.Н. От Руси к России. – М.: Абрис-пресс, 2004. – 320 с.
7. Гумилев Л.Н. “Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава” // “Социум”, 1992, № 5 // <http://gumilevica.kulichki.net/SPN/index.html>
- 13.10.2007.
8. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Издательство ЛГУ, 1989. – С. 38-51.
9. Гумилев Л.Н. Этнос и ландшафт // “Известия ВГО”, Т. 100. – 1968. – № 3. – С. 193-202.
10. Гумилев Л.Н., Панченко А.М. Чтобы свеча не погасла. – Л.: Советский писатель, 1990. – С. 9.
11. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
12. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 218-219.
13. Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 28 лютого 2006 р. / Редкол.: М.Ф. Головатий (голова) та ін.; за наук. ред. І.М. Варзара. – К.: МАУП, 2007. – С. 81.
14. Савицкий П.Н. Геополитические заметки по русской истории // Начертания русской истории. – М.: Абрис-пресс, 2004. – С. 303-339.
15. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 35.
16. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1976 pp.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 7.
17. Субтельний О. Історія України. – К.: Либідь, 1991. – С. 41.